

УДК 316.614

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-1.26>**Л. І. Мульована**асистент кафедри соціальної роботи
Чернігівський національний технологічний університет

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

У статті наводяться результати дослідження індивідуально-психологічних якостей ветеранів війни (базові переконання особистості, система життєвих сенсів, особливості сприймання часових перспектив, особливості рефлексії та саморегуляції, тривожність і агресивність) та здійснюється їх порівняння з особами, що не брали участі в бойових діях. У процесі кластерного аналізу сформувалися дві групи серед ветеранів та дві в контрольній групі. Першу групу «Адаптивні» (89% ветеранів, 90% контрольної групи) складають особи, що можуть ефективно адаптуватися до мирних умов і досягати успіхів. До другої групи «Група ризику» (11% ветеранів, 10% контрольної групи) увійшли особи, що потребують психосоціальної підтримки фахівців для успішної ресоціалізації.

З'ясовано, що за індивідуально-психологічними характеристиками група ветеранів антитерористичної операції та група цивільних не мають суттєвих розбіжностей. Майже однаковий відсотковий розподіл на групи за кластерним аналізом (89% / 90% та 11% / 10%) дозволяє припустити, що на розвиток негативних тенденцій під час формування низки індивідуально-психологічних характеристик особистості колишніх комбатантів впливає не лише (або не стільки) їхня участь у бойових діях.

Отримані результати емпіричного дослідження свідчать про те, що рівень сформованості смисложиттєвих орієнтирів, життєстійкість, саморегуляція та рефлексія, позитивні когнітивні настанови; уміння приймати й аналізувати свій досвід, зокрема і негативний, та планувати своє майбутнє дозволяє ветеранам ефективно адаптуватися до мирних умов і досягати успіхів.

Отримані дані свідчать про те, що група ветеранів має більш виражені лідерські якості, які проявляються у прийнятті ризику, контролі, самостійності, справедливості тощо. Отже, переважна частина ветеранів антитерористичної операції може розглядатися як потужний ресурс громади.

Результати дослідження мають практичне значення для розробки програми психосоціальної підтримки ветеранів війни із числа групи ризику, з урахуванням діагностованих їхніх індивідуально-психологічних характеристик.

Ключові слова: учасники антитерористичної операції, базові переконання особистості, система життєвих сенсів, особливості сприймання часових перспектив, рефлексія, саморегуляція, тривожність, ресоціалізація.

Постановка проблеми. Одним зі значущих питань, якому приділяється особлива увага урядових комітетів, науковців, засобів масової інформації, є необхідність вирішення проблем психосоціальної підтримки та реабілітації учасників антитерористичної операції. Соціальна інтеграція ветеранів війни в суспільство є одним із пріоритетних напрямів соціальної політики держави. Багатогранність даної проблематики потребує ґрунтовного наукового дослідження та систематизації знань про соціально-психологічні особливості цієї категорії осіб.

За інформацією головного військового прокурора Анатолія Матіоса, за чотири роки бойових дій у Донбасі, із 2014 по 2018 рр., майже 14 000 військовослужбовців загинули або поранені не внаслідок бойових дій, з них 586 осіб скоїли суїцид [3]. Ось чому перед науковцями та практиками постає завдання з'ясувати ті соціально-психологічні чинники та причини, які призводять комбатантів до трагічних наслідків переживання бойового стресу, а також віднайти внутрішні ресурси, які дозволять

їм сприймати набутий досвід як поштовх до внутрішнього росту.

Станом на 1 листопада 2018 р. статус учасника бойових дій надано 354 112 особам, які брали участь у проведенні антитерористичної операції. Варто зазначити, що травмуючі події впливають не лише на учасника війни, а й на його оточення, передусім родину. Отже, проблеми адаптації, емоційного та психологічного відновлення, пошук особистісних та соціальних ресурсів, які дозволяють подолати наслідки участі в бойових діях, нині є вкрай актуальними.

Аналіз останніх досліджень. Психологічні проблеми, з якими стикаються ветерани збройних конфліктів, зокрема психологічні переживання, зміна стилю поведінки, переоцінка ставлення до суспільно-політичних процесів, досліджували у своїх працях Р. Абдурахманов, С. Максименко, Н. Тарабрина, С. Яковенко й ін. [9]. Л. Божович, Б. Братусь, Б. Зейгарнік, О. Конопкін, Д. Ольшанский та ін. акцентували увагу на важливості реабілітаційних заходів для відновлення пси-

хічної рівноваги та комплексу психічних реакцій, адекватних вимогам навколишнього середовища.

Психологічні наслідки участі в бойових діях можуть призводити до соціальної дезорієнтації, неадекватності уявлень людини про світ і свою соціальну роль, порушення здатності підтримувати соціальні контакти, втрати цілісності «Я». Після повернення до мирного життя ветерани війни зазвичай стикаються з непорозумінням з боку оточення, труднощами в родині та на роботі, на що вказують дослідники [2]. Низка науковців [1; 4–7] висвітлюють різні аспекти надання психологічної допомоги учасникам антитерористичної операції.

У деяких роботах вітчизняних авторів [8] досліджено такі психологічні особливості комбатантів, як: ситуативна й особистісна тривожність, наявність депресивних розладів та проявів посттравматичних стресових розладів до та після участі в бойових діях. Встановлено, що більшість комбатантів (95%) добре адаптовані до умов військової служби.

Декілька наукових доробків [11; 10] присвячені вивченню індивідуально-психологічних чинників особистості, які забезпечують успішність переживання та подолання стресових ситуацій і є основою витривалості особистості.

Проте такі важливі індивідуальні психологічні характеристики учасників антитерористичної операції, як: базові переконання, система життєвих сенсів, особливості сприймання часових перспектив, особливості рефлексії та саморегуляції, тривожність і агресивність, недостатньо досліджені. Особливе значення дана інформація, на нашу думку, матиме в контексті порівняння цих характеристик в осіб, які мали досвід участі в бойових діях, із цивільними людьми, оскільки означені індивідуально-психологічні особливості великою мірою можуть пояснити ті зміни особистості, що відбуваються внаслідок впливу бойового стресу.

Саме тому **метою статті** є висвітлення результатів порівняльного дослідження низки психологічних особливостей учасників бойових дій та представників цивільного населення.

Методи та організація дослідження. У дослідженні взяло участь 130 осіб, із них: 100 чоловіків, які брали участь в антитерористичній операції та мають статус учасника бойових дій, віком від 21 до 50 років, 30 чоловіків контрольної групи, які не брали участі в бойових діях, віком від 22 до 48 років. Вибірка складалася з респондентів різного освітнього рівня, що мали та не мали шлюбних стосунків, представників різних професій і соціальних груп. Учасники дослідження були відібрані із жителів міста Чернігова та Чернігівського району.

Використані такі методики: Тест смисложиттєвих орієнтирів (Purpose-in-Life Test, PIL, James Crumbaugh, Leonard Maholic, адаптація Д. Леонтьєва); Тест життєстійкості (Hardiness Survey, Salvatore R. Maddi, адаптація Д. Леонтьєва,

О. Расказовой); Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (адаптація А. Сирцова, О. Мітіної); Опитувальник «Диференційний тип рефлексії» (Д. Леонтьєв, К. Лаптева й ін.); Опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (далі – ССПМ); Шкала тривоги Бека (The Beck Anxiety Inventory); Опитувальник рівня агресивності Баса – Пері (Buss – Perry Aggression Questionnaire, BPAQ, адаптація С. Еніколопова, М. Цибульського); Шкала базових переконань (World assumptions scale, WAS, адаптація М. Падун, А. Котельнікова). У цій публікації наведено результати статистичного аналізу даних за допомогою кластерного аналізу.

Тестування учасників антитерористичної операції проводилось на базі Центру психолого-соціальної допомоги «Ресурс» (м. Чернігів) під час первинного звернення, перед складанням індивідуального плану психосоціальної допомоги.

Результати емпіричного дослідження. Нині значна увага науковців та практиків приділяється дослідженню наслідків травмуючих подій, особливо військового характеру, на особистість та її адаптаційні можливості. Можна стверджувати, що частина учасників антитерористичної операції мають позитивні тенденції щодо використання бойового досвіду в мирному житті: використовують свої лідерські навички для підтримки побратимів, обстоювання власних прав, формування громадських і волонтерських організацій, відкриття власного бізнесу тощо. Проте багато учасників антитерористичної операції (далі – АТО) потребують психосоціальної підтримки фахівців для успішної ресоціалізації. У нашому дослідженні ми вирішили з'ясувати, які психологічні характеристики особистості дозволяють долати наслідки травмуючих подій та підвищують адаптаційні можливості. За гіпотезу ми припустили, що серед таких характеристик мають бути ціннісні орієнтації (зокрема, смисложиттєві орієнтири, базові переконання, часова перспектива), показники тривожності, агресивності, стресостійкості, особливості рефлексії та саморегуляції поведінки.

У процесі кластерного аналізу сформувався дві групи серед учасників антитерористичної операції (Рис. 1) та дві в контрольній групі (Рис. 2). Для першої групи «Адаптивні» (89 осіб – 89% учасників антитерористичної операції, 27 осіб – 90% контрольної групи) характерні високі показники тих індивідуально-психологічних якостей, які дозволяють ефективно долати наслідки травмуючих подій. Друга група (11 осіб – 11% ветеранів, 3 особи – 10% контрольної групи) за своїми індивідуально-психологічними характеристиками належить до «Групи ризику».

Нас цікавили особливості індивідуально-психологічних якостей усіх чотирьох груп. У процесі аналізу результатів дослідження отримані такі дані (табл. 1).

Рис. 1. Результати кластерного аналізу групи учасників антитерористичної операції

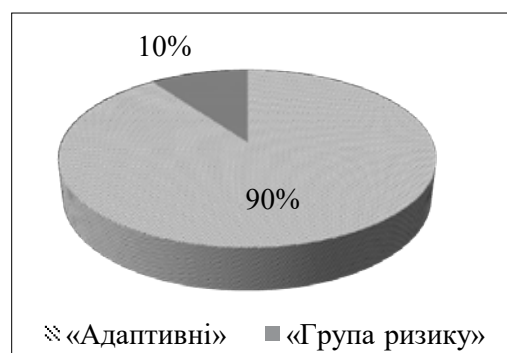

Рис. 2. Результати кластерного аналізу контрольної групи

Таблиця 1

Порівняльні показники груп*

Параметри	Учасники АТО		р	Контрольна група		р
	«Адаптивні»	«Група ризику»		«Адаптивні»	«Група ризику»	
Чоловіків (зі 100%)	89%	11%		90%	10%	
<i>Смисложиттєві орієнтири:</i>						
Цілі в житті	116,11	78,36↓	0	116,89	71,67↓	0,017
Процес життя	34,36	25,18↓	0	35,81	22,33↓	0,023
Результативність життя	33,26	21,73↓	0	33,26	21,33↓	0,012
Локус контролю «Я»	29,97↑	19↓	0	27,37	16,33↓	0,007
Локус контролю життя	23,49	16,73↓	0	22,44	16↓	0,043
	34,52	21,82↓	0	32,74	19,67↓	0,039
<i>Життєстійкість:</i>						
Включення	98,96	52,45↓	0	93,15	43↓	0,044
Контроль	40,75	20,27↓	0	43,81	17,67↓	0,041
Прийняття ризику	36,61	21,27	0	33,44	17↓	0,027
	21,6↑	10,91	0	15,89	8,33↓	–
<i>Рівень тривоги (тах – 63):</i>	16,13↓	33	0	16,89↓	30,67	0
<i>Рівень агресивності:</i>						
Фізична агресія	24,33	22,55	–	22,85	20↓	0
Гнів	14,18↓	23,18	0	14,93	21,33	–
Ворожість	14,02↓	20,45	0,007	16,15↓	21,67	–
<i>Часові перспективи:</i>						
Негативне минуле	2,6697	3,7273↑	0,001	2,7037	4,3↑	0
Позитивне минуле	4,2716	3,4536	0	4,0644	3,2967	0,007
Гедоністичне теперішнє	3,6796	4,0182	–	3,7211	4,31↑	–
Фаталістичне теперішнє	2,0845	3,2655↑	0	2,2952	3,0033	–
Майбутнє	4,2351↑	3,3582	0,018	4,027	2,54↓	0
<i>Диференціальний тип рефлексії:</i>						
Інтроекція	21,7	30,36	0	22,15	33,33↑	0
Системна рефлексія	41,57	30↓	0	40,22	32↓	0,004
Квазірефлексія	25,76	31,64	0,002	25,07	33,33↑	0
<i>Загальний рівень саморегуляції:</i>						
Планування	29,85	22,09	0	29,78	19,67↓	0
Моделювання	6,42	5	0,027	6,7	5,33	–
Програмування	5,73	3,09	0	5,67	2,33↓	0,001
Оцінювання результатів	5,79	3,36↓	0	6,11	3,67↓	–
Гнучкість	6,57	4,45	0,002	6,37	4,67	–
Самостійність	7,17	3,91↓	0	7,52	3↓	0,006
	7,55↑	6,91	–	6,74	6,33	–
<i>Базові переконання:</i>						
Добррозичливість навколишнього світу	5,87	2,73↓	0	5,63	3↓	0
Справедливість	8,29↑	3,55	0	7,56	2,67↓	0
Образ «Я»	8,18↑	4,36	0	7,22	4	0
Вдача	8,02↑	3,55	0	7,56	3↓	0,003
Переконання в контролі	8,26↑	3,45	0	7,04	3,33↓	0

*↓ – низькі показники; ↑ – високі показники.

За результатами нашого дослідження можемо зробити висновок, що перша група учасників антитерористичної операції (89%) має високі показники таких індивідуально-психологічних якостей, які дозволяють ефективно долати наслідки травмуючих подій. До неї увійшли особи, яким притаманний високий рівень засвоєння досвіду та його використання для власного розвитку, позитивна оцінка пройденого відрізка життя, визнання його продуктивним, вони планують своє майбутнє та мають чіткі плани; мають високий рівень автономії; переконані в тому, що події відбуваються не випадково, а підпорядковуються законам справедливості; переконані в цінності власного «Я»: високо оцінюють власну вдачу та впевнені у правильності своєї поведінки.

Отже, цю групу складають особи, які впевнені у власній спроможності контролювати події власного життя. Вони мають низький рівень тривоги, не готуються до агресії (низький показник гніву) та не переживають почуття несправедливості й образи (низький показник ворожості). У них сформована індивідуальна система саморегуляції. Представники цієї групи приймають та визнають своє минуле та націлені на майбутнє.

До другої групи учасників антитерористичної операції (11%) увійшли особи, схильні до фаталізму, вони незадоволені своїм теперішнім життям і живуть спогадами про минуле; вони не впевнені в собі та в тому, що здатні контролювати власне життя. Вони почуваються ізольованими та відстороненими від суспільства. Їхнє минуле викликає в них біль та розчарування, а майбутнє є заздалегідь визначеним, незалежно від їхніх зусиль. Здатність до системної рефлексії в цієї групи осіб розвинута недостатньо. До того ж вони віддають перевагу імпульсивним діям, не можуть самостійно формувати програму дій, діють шляхом проб і помилок. Представники цієї групи довго звикають до змін у житті, у них виникають труднощі у пристосуванні до нового оточення. Вони мають труднощі під час планування своєї діяльності й узгодження розбіжностей між зусиллями та результатами. Вони часто зазнають невдач у професійній діяльності. Для цієї групи характерні середній рівень тривоги, середні показники готовності до фізичної агресії, гніву та ворожості. Вони переконані в недобророзичливості навколишнього світу, у тому, що в житті більше зла, ніж добра.

Перша група осіб, які не брали участі в бойових діях (90%), має виражені індивідуально-психологічні якості, які сприяють ефективній життєдіяльності в суспільстві. Проте, на відміну від першої групи учасників бойових дій, вони мають середні показники за всіма характеристиками. Спільним із першою групою учасників бойових дій є низький рівень тривоги та відсутність почуття образи та несправедливості.

Друга група, яка сформувалася із цивільних осіб (10%), має показники, які перешкоджають активному й ефективному функціонуванню в суспільстві. Вони схильні до фаталізму, невдоволені сьогоденням, не контролюють своє власне життя та плывуть за течією. До цієї групи увійшли особи, які відчувають себе аутсайдерами, минуле та майбутнє сприймається ними в негативному світлі. Вони безпорадні перед труднощами та не використовують власний досвід як основу для подальшого зростання. Вони мають низький рівень рефлексії, схильні до самокопання, занурюються у внутрішні переживання й емоції, не можуть фокусуватися на актуальній життєвій ситуації, натомість вони розмірковують про минуле, майбутнє, про те, «що було б, якби <...>». На тлі загальної пасивності вони мають низький рівень готовності до фізичної агресії, що пояснюється власною безпорадністю та неготовністю обстоювати власні принципи й інтереси. Для цієї групи характерний середній рівень тривоги, середні показники гніву та ворожості. Також характерне розчарування у прожитому відрізку часу, відсутність планів і сподівань на майбутнє.

Цю групу характеризує низький рівень сформованості системи свідомої саморегуляції власної активності. Вони неадекватно оцінюють значущі внутрішні умови та зовнішні обставини, що призводить до фантазування, яке може супроводжуватись різкими змінами ставлення до ситуації й оцінки власних дій. Часто в них виникають труднощі у визначенні мети та програми дій, які були б адекватні поточній ситуації, вони не завжди помічають зміну ситуації, що часто призводить до невдач. Представники цієї групи почуваються невпевнено, довго звикають до змін у житті та способу життя. Вони не здатні адекватно реагувати на ситуацію, швидко та вчасно планувати діяльність та поведінку, розробляти програму дій, виділяти значущі умови, оцінити розбіжності отриманих результатів із метою діяльності та внести корективи. Унаслідок чого їх неминуче спіткають невдачі в діяльності.

До цієї групи увійшли особи, які переконані в недобророзичливості навколишнього світу, у тому, що в житті більше зла, ніж добра, які вважають, що успіх не на їхньому боці. Життя, на їхню думку, несправедливе, усі події в ньому трапляються випадково.

Висновки. Отже, можемо зробити висновок, що за індивідуально-психологічними характеристиками група учасників антитерористичної операції та група цивільних не мають суттєвих розбіжностей. Майже однаковий відсотковий розподіл на групи за кластерним аналізом (89% / 90% та 11% / 10%) дозволяє припустити, що на розвиток негативних тенденцій під час формування низки індивідуально-психологічних характеристик

особистості учасників антитерористичної операції впливає не лише (або не стільки) їхня участь у бойових діях.

Підтвердженням цього можуть також бути отримані нами дані про те, що група учасників бойових дій має більш виражені лідерські якості, які проявляються у прийнятті ризику, контролі, самостійності, справедливості тощо. Отже, переважна частина учасників антитерористичної операції може розглядатися як потужний ресурс громади.

У процесі емпіричного дослідження виявлено, що рівень сформованості смисложиттєвих орієнтирів, життєстійкість, саморегуляція та рефлексія, позитивні когнітивні настанови; уміння приймати й аналізувати свій досвід, зокрема і негативний, та планувати своє майбутнє дозволяють учасникам антитерористичної операції ефективно адаптуватися до мирних умов та досягати успіхів.

Подальші перспективи дослідження вбачаємо у визначенні, ідентифікації та класифікації чинників, які впливають на механізм адаптації учасників антитерористичної операції до мирного життя, встановленні причинно-наслідкових зв'язків. Перспективною із практичного погляду може також бути розроблення програми психосоціальної підтримки ветеранів війни із числа групи ризику з урахуванням діагностованих їхніх індивідуально-психологічних характеристик.

Література:

1. Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців : методичний посібник / Н. Агаєв. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2016. 234 с.
2. Зеленова М. Особенности «Я-концепции» и успешность социально-психологической адаптации участников военных действий. *Социальная психология и общество*. 2011. № 1. URL: http://psyjournals.ru/social_psy/2011/n1/39733_full.shtml.
3. Інтернет-видання. URL: https://dt.ua/UKRAINE/za-chotiri-roki-viyni-vsu-zaznali-neboyovih-vtrat-u-14-tisyach-osib-matios-282253_.html.
4. Психологічна робота з військовослужбовцями-учасниками АТО на етапі відновлення : методичний посібник / О. Кокун. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.
5. Особливості надання психологічної допомоги учасникам антитерористичної операції : науково-практичний посібник / С. Кобець ; за ред. В. Криволапчука. Київ : ДНДІ МВС України, 2017. 180 с.
6. Кириєнко Л., Кушнарьов С. Психологічне забезпечення працівників ОВС та військовослужбовців Національної гвардії – учасників антитерористичної операції : монографія / за ред. В. Криволапчука. Київ : ДНДІ МВС України, 2015. 123 с.
7. Мушкевич М., Федоренко Р., Мельник А. Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям : колективна монографія / за заг. ред. М. Мушкевич. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 260 с.
8. Попелюшко Р. Результати дослідження психологічних особливостей комбатантів до та після участі у бойових діях. *Innovative solutions in modern science : scientific journal*. 2017. Vol.5. №14. P.78–91. URL: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/5583/3/1239-4890-1-PB.pdf>.
9. Тарабрина Н. Психология посттравматического стресса: теория и практика. Москва, 2009. 304 с.
10. Bartone P. Hardiness protects against war-related stress in Army Reserve forces. *Consulting psychology journal: practice and research*. 1999. № 51. P. 72–82. URL: <http://www.hardiness-resilience.com/docs/Har-guard-CPJ-1999.pdf>.
11. Kryvokon N. Development of ukrainians' hardiness by means of empowerment. *European humanities studies: state and society*. 2015. № 1. P. 146–155.

Mulovana L. I. Individual-psychological characteristics of participants of anti-terrorist operation

The article presents the results of research on the individual and psychological qualities of veterans of war (basic beliefs of the person, system of vital senses, peculiarities of perception of time perspectives, peculiarities of reflection and self-regulation, anxiety and aggressiveness) and their comparison with non-combatants.

During the cluster analysis, two groups were formed among veterans and two in the control group. For the first group, "adaptive" (89% of veterans and 90% of the control group) are characterized by high rates of individual psychological qualities that allow to effectively overcome the consequences of traumatic events. The second group (11% of veterans and 10% of the control group), according to their individual-psychological characteristics, belongs to the "risk group".

It was determined that the group of veterans of the antiterrorist operation and the group of civilians do not have significant differences according to individual psychological characteristics. Was found that the level of the formation of semisilient landmarks, viability, self-regulation and reflection, positive cognitive settings. The ability to take and analyze their experience, including negative ones, and plan their future, enables veterans to adapt effectively to peaceful conditions and to succeed.

The results of the research are of practical importance for the development of a program of psychosocial support for war veterans from the group of risk taking into account the diagnosis of their individual psychological characteristics.

Key words: participants in antiterrorist operation, basic beliefs of individual, system of vital senses, peculiarities of perception of time perspectives, reflection, self-regulation, anxiety, resocialization.